DABARTINĖ KALBA: sintaksė

Sintaksės objektas

Sintaksė yra gramatikos dalis, nagrinėjanti žodžių tarpusavio ryšius, sakinio dalis, sakinių sandarą, jų sudarymo būdus ir taisykles.

Tiria:

- **žodžių ryšius/santykius, jų jungimo būdus**
- **sakinių modelius**
- **sudėtinių sakinių sudarymo būdus**
- **sakinio dalis**

Sakinys – pagrindinis sintaksinis vienetas, svarbiausias sintaksės objektas.

Sintaksiniai santykiai

Prasminius ryšius tarp žodžių rodo:

- **žodžių formos** (pagr. reiškimo priemonė)
- **tarnybiniai žodžiai** (prielinksniai, jungtukai ir dalelytės)
- **žodžių tvarka**
- **intonacija**

Sintaksinių ryšių tipai

- **Prijungimas** (priklausomieji žodžiai prijungiami prie pagrindinio žodžio).
- **Sujungimas** (sakinio dėmenys vienas nuo kito nepriklauso).
- **Tarpusavio / dvipusė sąsaja** (tarp veiksnio ir tarinio).

Prijungimas

Susiję žodžiai arba sudėtinio sakinio dėmenys, kurių **vienas yra pagrindinis, o antras nuo jo priklausomas**, pvz., *geras darbas, rašau darbą, rašau gerai.* Priklausomi dėmenys – **kaitomi** (*rašau knygą, gera knyga)* arba **nekaitomi** (*rašau gražiai).*

Tai sintaksiškai nelygiaverčių dėmenų santykis.

Prijungimo būdai

- **Derinimas** – derinama pagal giminę, skaičių ir linksnį (*gera knyga*).
- **Valdymas** – pagr. žodis valdo linksnį arba prielinksnio konstrukciją (*skaitau knygą, žiūriu pro pirštus)*
- **Šliejimas** – siejamas nekaitomas žodis (*gerai skaitau*).

Prijungimo būdai. Derinimas

- **Derinimas** – toks prijungimo būdas, kai priklausomojo žodžio giminė, skaičius ir linksnis parenkami pagal pagrindinį žodį (pvz., *gera knyga, geros knygos, gerai knygai...*). Gali su **daiktavardžiu** būti derinami **būdvardžiai, būdvardiškieji įvardžiai** *(visas, šitas, kitas, toks namas,* **dalyviai** *(einantis žmogus, rašomasis darbas*), **daiktavardžiai** *(direktorė Ona).*

7

Prijungimo būdai. Derinimas

- Panašiai derinamos su nežymimaisiais įvardžiais būdvardžių bei dalyvių formos, pvz.: *kažkas piktas, kas nors nematomas, niekas svetimas.*

8

Prijungimo būdai. Valdymas

- **Valdymas** – toks prijungimo būdas, kai pagrindinis žodis **reikalauja** tam tikro priklausomųjų žodžių linksnio arba linksnio su prielinksniu: *klausiau paskaitos, išėjau iš paskaitos*.
- **Veiksmažodžiai** gali valdyti vieną, du, kelis linksnius, pvz., *jis dovanojo man geles per gimtadienį*.
- Gali valdyti ir **daiktavardžiai** (*kova su narkotikais*), **būdvardžiai** (*palankus vaikams*), **įvardžiai** (*kuris iš jų*) ir pan.

9

Valdymas

- Formaliai valdymas skiriamas į **linksninį** (*skaitau knygą*) ir **prielinksninį** (*praeiti pro šalį*).
- **Pagal valdymo jėgą** – **stiprusis** (kai realizuojamas būtinasis veiksmažodžio valentingumas, pvz., *norėti ko, stebėtis kuo, valgyti ką*) ir **silpnasis** (kai realizuojamas fakultatyvusis veiksmažodžio valentingumas, pvz., *gyvenu mieste, rodau pirštu*).

10

Prijungimo būdai. Šliejimas

- **Šliejimas** – tai toks prijungimo būdas, kai su pagrindiniu žodžiu pagal prasmę **susiejamas nekaitomas žodis**.

Šliejamieji žodžiai gali būti **nekaitom**i:

- prieveiksmiai (*gražiai rašau*)
- padalyviai (*ėjau lyjant*)
- vksm. bendratis (*ėjau valgyti*).
- būdinys (*šaukte šaukti*)

11

Prijungimo būdai. Šliejimas

- Pusdalyvis, **šliedamasis** prie veiksmažodžio yra derinamas gimine ir skaičiumi su veiksniu einančia žodžio forma, plg. *Jis **ėjo** į nieką **nekreipdamas** dėmesio.*
- Šliejamos sudėtinio tarinio vardažodine dalimi ir vadinamuoju predikatiniu pažyminiu einančios žodžių formos, plg.

*Jis **pasijuto apgautas**.*

12

Sujungimas

- Šiuo ryšiu susiję žodžiai arba sudėtinio sakinio dėmenys, kurie vienas nuo kito nepriklauso. Ryšys tarp lygiaverčių žodžių, kurie nedominuoja vienas kito atžvilgiu.
- Jais kas nors išskaičiuojama, gretinama, priešinama, skiriama (*jis ėjo ir dainavo*; *Daiktas buvo ne brolio, o mano*).
- Klausimas keliamas iš vienos sakinio dalies (pvz., *kalbu trumpai ir aiškiai.* Kaip kalbu?).

Toks ryšys būna **tarp vienarūšių sakinio dalių**.

13

Tarpusavio sąsaja

Žodžių sintaksinis ryšys yra abipusis, t. y. kad iš pirmojo dėmens galima kelti klausimą antrajam dėmeniui, iš antrojo – pirmajam.

- Šiuo ryšiu susiję **veiksnys ir tarinys,** pvz., *jis eina, rašo, skaito.*

14

Žodžių junginiai ir jų rūšys

Du ar keli savarankiškos reikšmės žodžiai, susiję tiesioginiu sintaksiniu ryšiu, sudaro **žodžių junginį**.

Pagal sintaksinį ryšį skiriamos trys žodžių junginių rūšys:

- **Prijungiamieji** (tarp tarinio ir papildinio)
- **Sujungiamieji** (tarp vienarūšių sak. dalių)
- **Tarpusavo sąsajos** (tarp veiksnio ir tarinio).

15

Struktūrinis ŽJ skirstymas

- Pagal dėmenų kiekį: **vientisiniai** (dviejų savarankiškų žodžių junginys, pvz., *susitiko ryte*) ir **sudėtiniai** (žodžių junginys, kurio priklausomasis dėmuo turi sau priklausančių savarankiškų žodžių formų, pvz., *susitiko apie penktą valandą*).
- Pagal dėmenų laisvumą: **laisvieji** (laisvai kuriami), **nelaisvieji** (frazeologizmai, pvz., *beržinė košė*, arba geografiniai pavadinimai, pvz., *Grįžulo ratas*), **apylaisviai** arba **kolokacijos**, pvz., *kalbos dalys, aukščiausios rūšies miltai*.

16

Formalusis (gramatinis) ŽJ skirstymas. Veiksmažodiniai ŽJ

- **Veiksmažodiniai** (VJ) – pagr. dėmeniu eina vksm. arba veiksmažodžio forma (bendratis, dalyvis, padalyvis, pusdalyvis). Skiriami **VJ** su linksniais, pvz.: *prašyti draugo* (**V → Ng**), *dovanoti mamai* (**V → Nd**), *pjauti žolę* (**V → Nac**) *abejoti žmogumi* (**V → Ni**), *gyventi mieste* (**V → Nl**).

VJ su linksniais ir prielinksniais, pvz.: *gyvenu prie mokyklos* (**V → prNg**), *einu į universitetą* (**V → prNac**), *kalbuosi su dėstytoju* (**V → prNi**).

17

Formalusis (gramatinis) ŽJ skirstymas. Veiksmažodiniai ŽJ

Veiksmažodiniai junginiai su kito veiksmažodžio neasmenuojamomis formomis:

- VJ su bendratimi (**V → Inf**), pvz., *eiti miegoti, pradėjo mokytis*;
- VJ su dalyviais (**V → Partic**), pvz., *išsigandęs pabėgo*
- VJ su padalyviais (**V → Pad**), pvz., *girdėjo dainuojant*
- VJ su pusdalyviais (**V → Pusd**), pvz., *ėjo dainuodamas*

VJ su prieveiksmiais (**V → Adv**), pvz., *labai verkti*.

18

Formalusis (gramatinis) ŽJ skirstymas. Daiktavardiniai ŽJ

Daiktavardiniai (DJ) – žodžių junginiai, kurių pagrindinis dėmuo yra **daiktavardis**.

- DJ su derinamuoju būdvardiškuoju žodžiu (**Adjx ← Nx**), pvz., *geras draugas, rėkiantis vaikas, rašomasis stalas*.
- DJ su kilmininku (**Ng ← N**), pvz., *stalo kalnas*.
- DJ su įnagininku (**N → Ni, N →su Ni**), pvz., *senis (su) ilga barzda*.
- DJ su kt. linksniais ir priel., pvz., *namas iš plytų*
- DJ su vksm. formomis, pvz., *noras mokytis.*

Formalusis (gramatinis) ŽJ skirstymas.

- **Būdvardiniai** (BJ), pvz., *gausus miškų, šykštus pinigų*; *gabus kalboms*; *baltas iš išgąsčio*; *gražus pažiūrėti.*
- **Skaitvardiniai** (SJ), pvz., *penketas žmonių*; *vienas iš kelių.*
- **Įvardiniai** (ĮJ), pvz., *kuris iš jų.*
- **Prieveiksminiai**, pvz., *daug pinigų*, *greičiau už jį*, *labai greitai.*

Semantinis ŽJ skirstymas

- **Subjektiniai ŽJ.** Tiesioginio subjekto (su veiksnio vardininku) *žmogus eina, jis miega, paukštis skrenda.* Netiesioginio subjekto (naud. su beasm. vkms., pvz., *jam neramu, vaikui reikia*).
- **Objektiniai ŽJ.** Veiksmas, būsena, ypatybė nukreipti į objektą, pvz., *Rašyti laišką, žavėtis žmogumi.*
- **Aplinkybiniai ŽJ:** vietos (*būti mokykloje*), laiko (*šokti iki paryčių*), priežasties (*verkti iš džiaugsmo*), tikslo (*eiti pietų*), būdo (*ramiai miegoti*), kiekybės (*dalyti po du*).

Semantinis ŽJ skirstymas

- **Atributiniai ŽJ.** Priklausomas dėmuo rodo ypatybę (*rami mergaitė*), išskirtinį požymį, priklausymą kam nors (*namo stogas*).
- **Predikatyvų ŽJ**. Sudaro sudėtiniais tariniais einančios žodžių formos, pvz., *reikia padaryti, atėjo linksmas, atrodė nusiminęs, pasijuto apgautas.*

Predikatyvas

Predikatyvas yra sintaksiškai nuo pagrindinio veiksmažodžio priklausomas ir su jo argumentu semantiškai susijęs žodis. Jis žymi pagrindinę arba šalutinę sakinio predikaciją ir reiškiamas **vardažodžiu**, **būdvardinėmis kalbos dalimis** arba **padalyviu**.

Predikatyvas

Lietuvių kalbotyroje *predikatyvu* dažniausiai vadinama tarinio vardinė dalis. Platesne reikšme - kaip užsienio kalbotyroje - šį terminą vartoti pasiūlė Vitas Labutis: „predikatyvu įprasta vadinti sudurtinio (vardažodinio tarinio) vardinę dalį, **tačiau praplėtus sąvoką, čia galima įtraukti ir sudėtiniu veiksmažodiniu (suvestiniu) tariniu einančias žodžių formas**" (Labutis 1998: 92).

Predikatyvas

Lietuvių kalbos enciklopedijoje pateiktas toks šios sąvokos apibrėžimas: „predikatyvas - vardažodžio ar įvardžio forma, einanti vardine tarinio dalimi (pvz.: *Naktis buvo ilga*) arba tarininiu pažyminiu (pvz.: *Vaikas parbėgo namo linksmas*; *Kiškį parnešė gyvą*)" (Morkūnas, sud., Ambrazas, red., 2008: 423).

Sakinys

Sakinys – pagrindinis sintaksės vienetas.

Pagr. **sakinio** požymiai:

- **Intonacija** (balso kitimas, kilimas ir kritimas bei pauzės). Rodo sakinio ribas šnekamojoje kalboje.
- **Predikacija**. Rodo: a) sakinio santykį su tikrove (kitaip vadinama – aktualizacija), b) veiksnio ir tarinio tarpusavio santykius. Predikacijos požymiai: **laikas, modalumas** ir dažnai **asmuo**.

Jie atskiria S nuo beprasmių žodžių virtinės.

26

Sakinys

Kiti sakinio pož.:

- **gramatinis įforminimas.** Žodžiai sakinyje tarpusavy susiję;
- **prasmė/prasmingumas**. Sakiniu kas nors teigiama / neigiama, kas nors klausiama, liepiama ar prašoma vykdyti.

27

Sakinio apibrėžtis

- Taigi sakinys yra gramatiškai susijusių žodžių grupė, turinti baigtinę intonaciją.
- Sakinys gali būti ir **vienas žodis** (nuo paprasto žodžio skiria intonacija).
- Sakinio **loginis kirtis** yra kurio nors žodžio pabrėžimas aukštu ir stipriu balsu.

28

Sakinio dalys

- Atsako į tam tikrus klausimus. Turi funkcijas ir formas.
- Gali eiti tik **savarankiški žodžiai**: jie gali būti su prielinksniais ir dalelytėmis.
- Vieni **tarnybiniai žodžiai** (prielinksniai, jungtukai, dalelytės) **sakinio dalių nesudaro**.
- Kreipinys ir **įterpinys** neina sakinio dalimis, nes neturi sąsajos su kitais žodžiais.

29

Sakinio dalys

Sakinio **gramatinis centras** – **veiksnys** ir **tarinys**.

Sakinio dalys:

- **Pagrindinės** (veiksnys ir tarinys)
- **Antrininkės** (papildinys, pažyminys, aplinkybės, priedėlis (*pamačiau mokytoją Onutę*), predikatinis pažyminys (*Jis grįžo linksmas*). Papildinys gali priklausyti nuo tarinio, pažyminys – nuo veiksnio arba papildinio. Antrininkės SD gramatinį centrą išplečia.

30

Funkcija ir forma

Svarbu, kokią funkciją sakinio dalis atlieka sakinyje (tarinys rodo veiksmą, veiksnys – kas jį atlieka).

- **Veiksnys** ir **tarinys** – sakinio organizuojamas vaidmuo;
- **Veiksnys** – lemia tarinio formas;
- **Tarinys** – predikacijos ir aktualizacijos (santykio su tikrove, t. y. potencialumo, arba galimumo, virtimas realumu) reiškimas;
- **Papildinys** – sintaksiškai priklauso nuo tarinio;
- **Aplinkybės** – sint. prikl. nuo tarinio;
- **Pažyminys** – gali priklausyti nuo visų sakinio dalių.

Tipinė forma

Tipinė forma – pamatinė sakinio dalies forma:

- veiksnio (daiktavardžio arba įvardžio vardininkas;
- tarinio (asmenuojamoji vksm. forma)
- pažyminio (būdvardis)
- papildinio (daiktavardžio galininkas ir netiesioginis linksnis (išskyrus vietininką)
- aplinkybės (prieveiksmis).

Sakinio dalių rangai (O. Jespersenas)

- **I rangas**. Veiksnys ir tarinys (*Draugas prašo*).
- **II rangas**. Papildinys ir aplinkybės (*Prašo manęs labai)*. Pažyminys, jei priklauso nuo veiksnio (*Mano draugas prašo)*.
- **III rangas**. Pažyminys, jei priklauso nuo papildinio ir aplinkybės (*Prašo seno pažįstamo; prašo gražiu tonu; prašo eidamas į mylimą VU*).

Sakinio dalių požymiai

Pagal raišką:

- **Vientisinės SD** reiškiamos vienu (savarankišku) žodžiu. Gali būti su tarnybiniais žodžiais, pvz., prielinksniais: *Jis praėjo pro mane*.
- **Išplėstinės SD** reiškiamos dviem ar keliais žodžiais. Kai prie svarbiausio išplėstinės SD žodžio dalies prijungiamos aplinkybės ar pažyminio grupės žodžiai, pvz. *Vieną gražią pavasario dieną* (išpl. laiko apl.).

Sakinio dalių požymiai

Samplaikinės sakinio dalys (*nešte nešė, vargais negalais*) skiriasi nuo sudėtinių tuo, kad čia II komponentas nei gramatiškai, nei leksiškai nieko naujo nesuteikia, o tik (emociškai) pabrėžia, paryškina I komponentą.

Sakinio dalių raiška

- **Veiksnys** (dktv., įv., būdv.(*sotus alkano neužjaus*), sktv. (*Du bėga*), dalyvio vardininkai *(Atėjusysis atsisėdo*), vksm. bendratis (*Valgyti sveika*) padalyvis (*Girdėti kalbant*);
- **Papildinys** (dktv., įv. ir kt. kilm.– įn., linksniais ir prielinksniais, bendratimi (*Atnešė valgyti. Įsakė daryti* (kai du veikėjai), padalyviu (*Niekas negirdėjo rėkiant). **Tiesioginis pap**. –* vardažodžio galininkas, ***netiesioginis pap. –*** kiti linksniai.

Sakinio dalių raiška

Pažyminys (būdv., dktv., įv. *(toks žmogus),* sktv. (*penktas mokinys*), dalyv. (*nusiminęs draugas*).

Skirstoma į:

- **Derinamuosius pažyminius**, būdvardiškuoju žodžiu reiškiamas pažyminys, kurio linksnio, skaičiaus ir giminės forma derinama su atitinkama pažymimojo žodžio forma, pvz., *puiki diena.*
- **Nederinamuosius pažyminius** – pažyminys, valdomas pažymimojo žodžio. Džns. reiškiamas daiktavardiškojo žodžio kilmininku, pvz., *mano diena.*

37

Tarininis pažyminys

Pažyminys, susietas su veiksniu ar papildiniu ir kartu su tariniu, vadinamas **tarininiu pažyminiu**.

- Derinamasis tarininis pažyminys, pvz.:

Jis grįžo namo liūdnas.

Jis atsibudo piktas.

- Nederinamasis tarininis pažyminys, pvz.: *Jis grįžo tuščiomis rankomis.*

38

Priedėlis

- Tai pažyminys, išreikštas daiktavardžiu ir suderintas su pažymimuoju žodžiu bent linksniu, pvz.:

  Mes, miesto vaikai, jau daug ko nebemokame.

  Mano mokytoja Ona padėjo pasiruošti egzaminui.

Priedėlis gali turėti jungiamųjų žodžių *ypač, būtent, tai yra (t. y.), vardu, pavarde, kaip antai*, pvz.: *Atėjo ponas, vardu Jonas. Neologizmai, t. y. naujadarai, papildo žodyną.*

39

Tarinys

Tarinių rūšys: grynasis, suvestinis, sudurtinis, mišrusis.

•**Grynasis** (išreikštas veiksmažodžio vientisine forma, džns. asmenuojamąja forma, gali būti dalyviu, pvz., *Jis pasakęs*, bendratimi, pvz., *Aš bėgti, jis vytis*.

40

Sudėtinis tarinys

- **Jungtis** – sudėtinio tarinio asmenuojamoji dalis. Lietuvių kalboje reiškiama veiksmažodžiu būti (**grynoji jungtis**, pvz.: *Jis **buvo** geras draugas*) ar jam artimos reikšmės nesavarankiškų vksm., žyminčių būseną ar jos kaitą asmenuojamomis formomis, pvz.: *tapti, darytis, virsti, atrodyti, likti*, pvz.: *mįslė **liko** neišspręsta.*
- Jungtis gali būti nepasakoma (**nulinė jungtis**), pvz.: *Pagaliau tu patenkinta.*

41

Suvestinis tarinys

Suvestinis tarinys (išreikštas veiksmažodžio vientisine forma kartu su **bendratimi** arba ją **atstojančiu dalyviu**), pvz., *būti, baigti, imti, nustoti, pradėti, reikėti, turėti, galėti, norėti, drįsti, mėginti, bandyti, ketinti, ruoštis* + inf.

Jis nesiliauja verkęs = verkti.

Sudurtinis tarinys

- **Sudurtinis** (išreikštas veiksmažodžio būti asmenuojamąja forma ir linksniuojamuoju žodžiu), pvz., *Ji buvo geras, nuoširdus, klusnus; Jis atbėgo pirmas; Jis tapo čempionu.*
- **Mišrusis** (turi ir suvestinio, ir sudurtinio tarinio ypatybių), pvz., *Jis nori būti geriausias; Jis ketina būti mokytoju.*

Aplinkybės

- **Vietos** (*Gyvenu **mieste**; Atsisėdau **po egle***)
- **Laiko** (***Prieš paskaitą** pakalbėsim; **Nuo mažų dienų** mokomės*)
- **Būdo** ir kokybės (*Bėgo **linksmai, ratu, juokdamiesi***)
- **Priežasties** (*Nepabudo **dėl nuovargio***)
- **Tikslo** (*Eikime **pasitarti***)
- **Sąlygos ir nuolaidos** (*Koja **negydoma** neišgys; Ieško **nepametęs***).